

Aspects of the phonology and morphology of Classical Latin

MTA Doktora címért benyújtott értekezés

Cser András

magyar nyelvű téziszfüzet

2016

I. A kitűzött kutatási feladat

A dolgozat célja a klasszikus latin nyelv teljes szinkrón szegmentális fonológiájának elemző leírása, beleértve ebbe a nyelv morfológiájának azon vetületeit, amelyek a fonológiával lényeges kölcsönhatásban működnek. A cél nem csak a leírás, hanem annak feltárása is, hogy a leírt szabályszerűségek, mintázatok és folyamatok, és az ezekkel kapcsolatban előálló kutatási eredmények hogyan viszonyulnak a fonológia-elmülethez. Ez a viszony kétféleképpen értendő. Egyrészt a dolgozatban bemutatott elemzések specifikus hipotéziseken alapulnak mind a fonológiai ábrázolások szerkezetét, mind a fonológiai szabályok működését illetően, és ezeket a hipotéziseket az új eredmények megerősítik. De a leírás alapanyagot is szolgáltat – némely esetekben nem csak az elemzés, de az adatok szintjén is újat – a fonológusok és a morfológusok számára, tekintet nélkül arra, hogy milyen konkrét elemzési keretben dolgoznak, és általános értelemben így a fonológielméletet gazdagíthatják eredményeink.

A kutatás kiterjed a teljes szegmentális fonológiára, beleértve a statikus szabályszerűségeket és a folyamatként leírható szabályokat, a szótagszerkezetet és a váltakozásokat. Nem terjed ki a szoros értelemben vett prozódia kérdéseire (szóhangsúly, intonáció). A morfológia tárgyalása bevallottan eklektikus, hiszen a nyelvtannak ezt a modulját itt a fonológia felől nézzük. Teljes leírását és elemzését adjuk a szabályos inflexiós morfológiának, ebbe azonban elvi megfontolásból nem soroljuk bele a három igető morfológiai viszonyát, mivel azt lexikálisan adottnak vesszük. A (perfectumi) reduplikációt és a prefixációt is részletesen tárgyaljuk, mert ezek érdekes fonológiai tulajdonságokat mutatnak. A derivációt csak a likvidákról szóló fejezetben érintjük.

A dolgozat alapvetően szinkrón elemzést ad, nem a latin nyelv történeti fonológiáját. Többhelyütt említést teszünk pre- és posztklasszikus fejleményekről, ahol ezt helyénvalónak ítéljük, de a fókusz mindvégig a klasszikus korszak nyelvi változatán van, és az egyes elemzések nem etimológiai alapon állnak. Mindazonáltal van két olyan kérdéskör, ahol a diakrón megfontolások nagyobb hangsúlyt kapnak: a reduplikált perfectumok osztályának leépülése és az eredeti *gn*-kezdetű tövek fejlődése a latinban. Mindkét esetben többé-kevésbé elszigetelt jelenségekről van szó, amelyek érdekessége és elméleti relevanciája elsősorban a diakrón folyamatokban van, ez indokolja ilyen fókuszú tárgyalásukat.

II. A vizsgálat és a feldolgozás módszerei, a források

A kutatás alapjául szolgáló adatokat a Brepols korpusz első kötetéből vettük (CLCLT-5 – Library of Latin Texts by Brepols Publishers, CD-ROM, 2002-es kiadás). Az adatok körének lehatárolásánál a Kr. e. 100 és Kr. u. 400 közé eső időszakra szorítkoztunk; alkalmanként felhívjuk a figyelmet ennél korábbi vagy későbbi alakokra is, ha fonológiailag érdekesek, de az általánosítások megfogalmazásánál ezektől eltekintünk.

Két részkorpuszt is készítettünk bizonyos elemzések elvégzéséhez. Az egyik a költői korpusz, amely a Brepols-korpuszon alapszik, és magában foglalja Lucretius, Catullus, Vergilius, Horatius, Propertius, Tibullus, Ovidius, Silius Italicus, Persius, Lucanus, Martialis, Statius, Valerius Flaccus és Juvenalis összes művét. Erre

többhelyütt hivatkozunk a dolgozatban, ahol fontos a metrikai szempontok figyelembe vétele. A másik az a részkorpusz, amelyet a mássalhangzók gyakorisági adatainak számításához használtunk fel. Ebbe különböző műfajú szövegeket vettünk bele a Kr. e. 1. és a Kr. u. 1. századból összesen 191 025 szónyi (1 101 173 n) terjedelemben, konkrétan a következőket: *Res gestae divi Augusti* (=Monumentum Ancyranum), Caesar: *Commentarii de bello civili*, Cicero: *Brutus*, *De legibus*, *Pro Archia poeta*, *Pro Quinctio*, Ovidius: *Amores*, Persius: *Saturae*, Sallustius: *Bellum Catilinae*, Statius: *Silvae*, Vergilius: *Georgica*.

A fonológiai keret, amelyben az elemzéseinket végezzük, ábrázolások tekintetében autoszegmentális és geometrikus, tehát a szegmentumoknak hierarchikus belső szerkezetet tulajdonítunk, az ágak végén bináris jegyekkel mint terminális elemekkel. Az egyik lényeges vonása az általunk feltételezett ábrázolásoknak az a ma már klasszikusnak nevezhető föltevés, hogy a magánhangzós és a mássalhangzós helyjegyek a geometriában nem ugyanott helyezkednek el, ezért a köztük pontenciálisan fellépő kölcsönhatások köre erősen korlátozva van. Ennek a föltevésnek a lényeges következményeit többhelyütt bemutatjuk a dolgozatban.

A fonológiai szabályokat folyamatszerűen modellezzük a klasszikus generatív fonológia és a lexikális fonológia hagyományainak megfelelően. Nem azért választottuk ezt, mert a szabályalapú modelleket eleve jobbnak tartjuk a nem szabályalapúaknál, hanem azért, mert eredményeink, amelyeket így fogalmazunk meg, ily módon könnyen értelmezhetőek más modellekkel dolgozó nyelvészek számára is. A konkrét hipotézisek, amelyekkel élünk, a lexikális fonológiában vannak a leginkább explicit módon megfogalmazva, de ezt a modellt nem alkalmazzuk teljes egészében, konkrét részletekbe menően. A következőket feltételezzük: különbség van a morfológiával kölcsönhatásban és az attól függetlenül működő fonológiai szabályok között; a szabályok szekvenciálisan, az őket közvetlenül megelőző szabályok kimenetén működnek; egy részhalmazukra pedig érvényes a levezetett környezet elve, azaz nem váltják ki őket olyan környezetek, amelyek a levezetés során korábban jöttek létre, beleértve a lexikálisan tárolt környezeteket is.

Az általunk részletesebben tárgyalt morfológiai szerkezetek kivétel nélkül konkatenatívok (agglutináló, beleértve ebbe a reduplikációt is). A morfémákat fonológiailag specifikus szegmentum(sor)ok valósítják meg, közéjük értve esetenként a zéró kitevőt is. A tárgyalás a különböző morfológiai konstrukciókban megfigyelhető fonológiai jelenségekre terjed ki, ami jelentheti akár az allomorfok kiválasztásának fonológiai elveit, akár a morfológiai konkatenáció fonológiai következményeit. Lexikálisan és nyelvtanilag meghatározott morfológiai váltakozásokra is látunk példát, de ezekről csak érintőlegesen esik szó a dolgozatban. A morfológiai szerkezet vonatkozásában a legalapvetőbb megkülönböztetés, amellyel élünk, az egyszerű és a komplex alakok között van. Az egyszerű alakok nem feltétlenül monomorfémikusak (a valóságban a monomorfémikus alakok a latinban igen ritkák); tartalmazhatnak akár derivációs, akár inflexiós toldalékot, reduplikációt vagy fúziós morfémát. A komplex alakok közé a prefixált, a klitikummal ellátott és az összetett szavak tartoznak; az utóbbi két típussal ismét csak érintőlegesen foglalkozunk.

III. Új tudományos eredmények tételes összefoglalása

A dolgozat a latin nyelv első olyan teljes fonológiai leírása, amely autoszegmentális keretben, elektronikus korpusz alapján készült. A dolgozat egyes fejezeteihez kapcsolódóan, azok szerint felsorolva saját kutatási eredményeinknek tekintjük a következőket.

- Szegmentumkészlet:
 - Mindezidáig a legalaposabb összefoglaló elemzése a kontúrszegmentumoknak; konkrétan a kettőshangzók magánhangzó + mássalhangzó szekvenciaként való elemzése és a labiovelárisok egyértelműen meg nem határozható státusza melletti érvelés
 - A hely nélküli nazális szegmentum bevezetése és fonológiai leírása (szerkezete, eloszlása, a morfológiai és fonológiai folyamatokban játszott szerepe)
 - Egy konkrét jegygeometria alkalmazása a teljes latin fonológiára (nem csak egyes részjelenségekre)
- Szótagszerkezet:
 - Átfogó leírás, amely extraszillabikus [s]-t és szótagvégi félhangzókat feltételez
 - A hely-feltétel megfogalmazása és latinra való alkalmazása, a szótagillesztési feltétel eddigieknél részletesebb elemzése
- Mássalhangzós és magánhangzós folyamatok:
 - A latin rotacizmus fonológiai magyarázata a jegyek összeférhetetlensége alapján
 - A degeminációs folyamatok pontos jellemzése
 - A kétféle helyhasonulási folyamat szétválasztása és külön jellemzése
 - A hely nélküli nazális más szegmentumokkal történő kölcsönhatásának leírása
 - Általánosságban véve a latin szegmentális folyamatok autoszegmentális-geometrikus jellemzése
- Inflexiós morfológia:
 - A névszói és igei inflexió egyesített leírása
 - Az allomorfiákat kiváltó fonológiai környezetek pontos jellemzése
 - Az egybefüggőség (kontiguitás) kimutatása, amely tulajdonság alapvetően meghatározza a magánhangzós szonoritás működését az inflexiós allomorfiákban
 - Az *i*-tövéű igeik heteroklitikus jellemzése külön osztályként való tételezésük helyett
 - Az imperfectumi és a perfectumi allomorfiák szerkezetileg párhuzamos elemzése
 - Általában véve a fentiek alapján a latin inflexiós allomorfiák korábbiaknál lényegesen egyszerűbb leírása

- Átszótagolás:
 - Az egy versoron belül rövid magánhangzóra végződő szó és extraszillabikus [s]-szel kezdődő szó szekvenciájának kerülésére adott fonológiai magyarázat
- Prefixáció:
 - A hangzósság (szonoritás), a képzési hely és a hasonulások összefüggéseinek megragadása prefixum-tó határon az általánosított helyfeltétel segítségével
 - A *con-* és a többi nazálisra végződő prefixum eltérő viselkedésére adott fonológiai magyarázat
 - A *conl-/coll-* variabilitás kvantitatív jellemzése
- Perfectumi reduplikáció:
 - A reduplikáló igék szűk csoportjának fennmaradására adott magyarázat, az indoeurópai alapnyelv és a latin eltérő tőkezdő mintázataival való összefüggésük kimutatása
- Likvidák:
 - Az *-alis/-aris* allomorfa fonológiai környezeteinek pontos leírása
 - A kicsinyítő képzős alakok fonológiailag rendhagyó, lexikálisan kiugró formákként való jellemzése
 - Az [r]-re vonatkozó ismétlődési megszorítások leírása
- ⟨gn⟩-kezdetű tövek:
 - A prefixált ⟨gn⟩-kezdetű tövek kronológiai rétegeinek azonosítása
 - Eme kronológiai rétegek magyarázata a tőkezdő mássalhangzócsoporthoz tartozó fonológiai szerkezetének pontos jellemzése alapján
 - A tőkezdő [g] hang eltűnési folyamatának pontos fonológiai leírása

IV. A doktori mű témaköréből készült saját publikációk

- Latin Syllable Structure. *Working Papers in the Theory of Grammar* 4.3, Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet (1996) 35–48.
- What is nasal loss before fricatives? *The Even Yearbook* Budapest: ELTE (1998) 17–23.
- A mássalhangzógyengülések és -erősödések értelmezései a történeti nyelvészetben. *Nyelvtudományi Közlemények* 96 (1998–99), 205–216.
- A szótag szerkezete és a kettőshangzók a latinban. In: Kassai Ilona (szerk.) *Szótagfogalom – szótagrealizációk*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet (1999), 85–99.
- Phonological models of sonority. *The Even Yearbook* Budapest: ELTE (2000), 1–18.
- Diphthongs in the syllable structure of Latin. *Glotta* 75 (1999), 172–193.
- Az ókori görög-római morfológiai modell utóélete. *Antik Tanulmányok* 52 (2008) 215–226.
- Magánhangzó+zengőhang kapcsolatok a latin nyelvjárásokban és a fonológiaelméletben. In: É. Kiss Katalin, Hegedűs Attila (szerk.) *Nyelvelmélet és dialektológia*. Piliscsaba: PPKE BTK (2009), 63–70.
- The history of perfective reduplication and stem-initial patterns in Latin. *Acta Antiqua* 49 (2009) 107–115.
- The Latin *-alis/aris* allomorphy revisited. In: Franz Rainer, Wolfgang U. Dressler, Dieter Kastovsky, Hans Christian Luschützky (szerk.) *Variation and Change in Morphology*. Amsterdam: John Benjamins (2010), 33–52.
- A likvidák fonológiájához: a klasszikus latin esete. *Nyelvtudományi Közlemények* 106 (2009) 101–114.
- Görög hatás a latin extraszillabikus [s] átszótagolásában? In: É. Kiss Katalin, Hegedűs Attila (szerk.) *Nyelvelmélet és kontaktológia*. Piliscsaba: PPKE BTK (2010), 49–57.
- The floating C-Place node in Latin. *Journal of Linguistics* 47 (2011) 65–85.
- A hely nélküli nazális fejlődése a latinban. In: É. Kiss Katalin, Hegedűs Attila (szerk.) *Nyelvelmélet és diakrónia*. Budapest: PPKE BTK, Szt. István Társulat (2011), 19–24.
- Resyllabification and metre: the issue of *s impurum* revisited. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 52 (2012), 363–373.
- The role of sonority in the phonology of Latin. In: Steve Parker (szerk.) *The sonority controversy*. Berlin: De Gruyter (2012), 39–63.
- A latin labiovelárisok fonológiai elemzéséhez. *Nyelvtudományi Közlemények* 109 (2013), 337–354.
- Segmental identity and the issue of complex segments. *Acta Linguistica Hungarica* 60 (2013), 247–264.
- Fonologizálódás, morfológizálódás, lexikalizálódás: fejezetek a hangváltozások életéből. *Nyelvtudományi Közlemények* 110 (2014), 319–332.
- A latin inflexiós allomorfiák morfofonológiája. *Nyelvtudományi Közlemények* 111 (2015), 35–63.
- Basic types of phonological change. In: Patrick Honeybone, Joseph Salmons (szerk.) *The Oxford Handbook of Historical Phonology*. Oxford: Oxford University Press (2015), 193–204.
- The nature of phonological conditioning in Latin inflectional allomorphy. *Acta Linguistica Hungarica* 62 (2015), 1–35.

